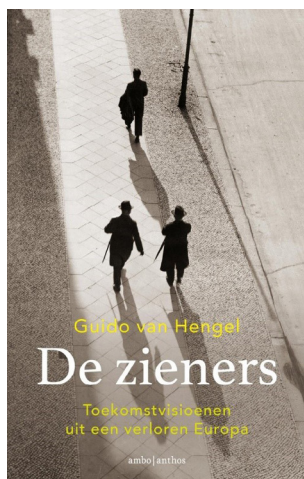

Boekbesprekingen

Guido van Hengel, *De zieners: Toekomstvisioenen uit een verloren Europa*. Amsterdam: Ambo|Anthos, 2018. ISBN: 978 90 263 3210 4, 311 pag., €20,00.

Een verenigd Europa, is dat wel zo'n goed idee? Deze vraag is sinds een aantal jaar veelvuldig gesteld in allerlei settingen. Van vergaderzalen tot verjaardagen en van nationale regeringen tot in cafés om de hoek, discussies over de essentie van de Europese Unie worden overal gevoerd. Mensen voelen zich niet thuis, bedreigd door de komst van vluchtelingen of economisch achtergesteld. Een verenigd Europa leek al helemaal af te brokkelen na de aankondiging van de Brexit. Hiermee is het einde van een utopische gedachte, Europa als één blok wereldmacht, denkbaar geworden en is het wellicht goed voor Europeanen om te kijken naar hun geestelijke en emotionele wortels, want de teloorgang van Europa startte al eeuwen geleden.¹ Nu opnieuw wordt gesproken over de ondergang van Europa, krijgen

die debatten van honderd jaar geleden weer actualiteitswaarde.

In zijn nieuwste boek *De Zieners* laat voormalig RUG-docent en historicus Guido van Hengel zien dat Europa in de eerste decennia van de twintigste eeuw vol intellectuelen zat die met een somber oog toekeken naar wat er geworden was van Europa en haar verenigde cultuur. Van Hengel stelt een drietal van hen centraal: Nederlands schrijver en utopist Frederik van Eeden (1860 – 1932), Duits-Joodse filosoof Erich Gutkind (1877 – 1965) en de Bosnisch-Servische 'mysticus' Dimitrije Mitrinovic (1887 – 1953). Hoewel ze niet direct samenwerkten, ze ontmoetten elkaar slechts een paar keer, had het drietal wel degelijk wat gemeen. Ze waren dromers, idealisten met grote toekomstvisioenen. Zo is het boek dan ook een ideeëngeschiedenis over de periode 1914-1939. Enerzijds leert de lezer de drie titelhelden kennen en wordt er op microniveau naar hun leven en hun ideeën in deze periode gekeken. Anderzijds is daar voortdurend de bredere historische achtergrond, het boek speelt zich af tussen de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog en eindigt als de Tweede Wereldoorlog begint. Deze gebeurtenissen, zoals Hitlers machtsgreep en de economische crisis van de jaren dertig, worden bekeken vanuit de vormende Europese intellectuele elite en hun wereldbeelden.

Tezamen met andere grote namen, denk aan George Orwell, Oswald Spengler of

kunstenaar Franz Marc, streefde het drietal naar een bondgenootschap dat tezamen een 'pan-mensheid' tot stand zouden brengen. Dit was nodig, omdat er in Europa sprake was van een ernstige ontworteling van het individu. Een sterke angst voor de toekomst heerste. Het streven naar een 'bloedbond' van 'koninklijken van geest' zou de enige remedie zijn om Europa te redden van diens ondergang. Zulke vage omschrijvingen en filosofische overpeinzingen zouden eenvoudig kunnen leiden tot een vuistdik werk, geschreven in woelige taal. Niets is minder waar. De levensloop en geschiedenis van drie heren (plus en passant nog even een heel tiental andere geleerden) wordt in slechts 286 pagina's bondig gepresenteerd. Van Hengel hanteert een erg toegankelijke schrijfstijl, waarbij historische gebeurtenissen hedendaagse verwijzingen krijgen zoals wanneer Van Hengel de situatie in de Britse maatschappij ten tijde van de gigantische staatsschuld die de Britten hadden opgebouwd na WO1 met 'Downton-Abbey-achtige praktijken'²

De hoeveelheid personen, evenementen, briefwisselingen en ontmoetingen hebben de neiging overweldigend aan te voelen voor de lezer. *De zieners* is dan ook een boek dat je idealiter in één ruk uitleest, en gezien de dikte van dat boek is dat prima mogelijk. Het is niet, ondanks dat de schrijfstijl zich daar absoluut voor leent, een boek waar je makkelijk even voor gaat zitten. Desalniettemin weet Van Hengel perfect karakterschetsen af te wisselen met filosofische passages en historische contexten. In de karakterschetsen, specifiek van de drie heren, rijst echter soms wel de vraag hoe serieus wij hen als twintigste-eeuwse intelligentsia precies moeten nemen. Allen waren in zekere zin in de greep van een hogere macht: Van Eeden stond naar eigen zeggen in contact met geesten van zijn overleden collega's, Gutkind verachtte als mysticus veel wetenschappelijke publicaties en ontdekkingen en Mitrinovic besteedde jaren aan het ontwikkelen van een speciale orakeltaal om zo waarheden te achterhalen. Toch hoeft je als lezer niet je wenkbrauwen er bij op te trekken, met name omdat Van Hengel voortdurend de brug slaat naar de momenten waarop zij elkaar inspireerden en bekritiseerden. Het transnationale intellectuele netwerk blijft als een rode draad door het boek heen zichtbaar.

In de inleiding schrijft Van Hengel: 'De wereld van Spengler – van het cultuurpessimisme en de onheilsprofetieën – is niet van gisteren. Veel discussies en non-discussies van honderd jaar geleden hebben een cybergedaante aangenomen en worden tegenwoordig gevoerd op Twitter en in de spelonken van het internet.'³ Hoewel het verhaal absoluut raakvlakken heeft met de moderne tijd, is het mijns inziens een *far stretch* om de situatie toen over te hevelen naar nu. Anderzijds roept het ook vragen op: want wat zouden we ertegen doen? Als het boek iets duidelijk maakt, is het dat het oneindig verenigen in clubjes uiteindelijk ook niet de oplossing biedt (de Tweede Wereldoorlog zette immers gestaag door).

Bovendien is een utopie een utopie. Het streven hiernaar lijkt zinloos, en wat betreft de ervaringen uit *De zieners* ons leren is het dat ook. Toch besluit Van Hengel zijn boek met een oplossing, genaamd 'de kleine utopie'. Volgens dit concept getiteld *minor utopias*, oorspronkelijk van historicus Jay Winter, is gewelddadigheid veel

minder aan de orde omdat hun invloed vooral meetbaar is in de manier waarop ze als een verhaal voortleven in de gedachten van onze toekomstige generaties.⁴ ‘Kleine utopieën’ functioneren hierin meer als inspiratie dan als politiek middel. Een utopische gedachte op zich, kortom. En zo is de cirkel weer rond. Want als we iets kunnen leren van de zieners uit Van Hengels boek is het wel dat het streven naar een betere wereld, hoe kleinschalig ook, een mooie utopische gedachte op zichzelf is.

Mariska de Bone

Noten

1. Guido van Hengel, *De zieners: Toekomstvisioenen uit een verloren Europa* (Amsterdam: Ambo|Anthos, 2018), 284
2. Van Hengel, *De zieners*, 170.
3. Van Hengel, *De zieners*, 14.
4. Voor meer informatie over de *Minor Utopia* van Jay Winter, zie zijn boek *Dreams of Peace and Freedom: Utopian Moments in the 20th Century* (New Haven: Yale University Press, 2006). Ook de Nederlandse filosoof en theoloog Hans Achterhuis houdt zich veel bezig met utopieën. In 2016 schreef hij *Koning van Utopia* (Rotterdam: Lemniscaat, 2016) waarin hij beschrijft hoe we *Utopia* van Thomas More (1516) met nieuwe ogen kunnen bekijken en kunnen inzetten voor onze huidige tijd. Ook Groniek bracht een themanummer uit over de bewerkelijkheid van een term als utopie. In nummer 120 *Einde van de utopie?* uit 1993 staan veel uiteenlopende artikelen over het zogenoemde ‘post-utopische’ tijdperk. Te raadplegen via ons gratis digitale archief op de website.

Marcus Tullius Cicero, trans. Vincent Hunink, Inleiding Rogier van der Wal, *Het bestaan van de Goden*, Uitgever Damon, Eindhoven 2018; ISBN 978 94 6340 133 3; ca. 224 p.; prijs € 24,90.

Je zou jezelf kunnen afvragen of het zinvol is een boek te lezen dat meer dan 2000 jaar geleden is geschreven en waarvan het onderwerp het bestaan van al lang vergeten Goden betreft. Ten eerste zijn mensen tegenwoordig vooral sceptisch tegenover het bestaan van God (en al helemaal van Goden in het meervoud). Ten tweede kun je jezelf afvragen of een boek dat geschreven is in de oudheid nog nieuwe inzichten kan bieden voor de moderne mens. Daarentegen heeft *Over het bestaan van de Goden* voor classicisten en filosofen, die gespecialiseerd zijn in antieke theologie, een wetenschappelijke waarde. Uit de inleidingen van verscheidene werken van Cicero blijkt dat hij niet de ambitie had om een originele denker te zijn. Zijn doel was het verbreden van de horizon hen kennis te laten maken met de ideeën van de verschillende Griekse scholen, en het Griekse gedachtegoed te schikken naar de cultuur van de Romeinse traditie. Om deze reden wordt Cicero – niet onterecht – beschouwd als een belangrijke Romeinse overdrager van de hellenistische filosofie. Zijn werk alleen al is om deze reden van bijzonder groot belang, omdat er zo veel van de Griekse originele geschriften verloren zijn gegaan.

Hiermee is de vraag naar de actualiteit van het boek nog niet beantwoord, maar de inleiding op *Over het bestaan van de Goden* van Rogier van der Wal biedt daar wel een antwoord op. Van der Wal betoogt dat niet alleen theologie nog steeds van belang is, omdat in andere delen van de wereld dan Europa religie nog steeds een prominente rol speelt, maar dat religie ook in de seculiere samenleving eigenlijk nooit helemaal verdwenen is en daarom de discussie over religie nog steeds gevoerd moet worden. De pure theologische vraag of de Goden hebben bestaan en zo ja wat dan de aard van de Goden is, zoals die gesteld werd door Cicero in *Over het bestaan van de Goden*, is vervangen door een praktische vraag die voortkomt uit de problemen in de 21ste eeuw: “Is religie nu een breekpunt, of kan het ook fungeren als bindmiddel?”¹ Cicero's *Over het bestaan van de Goden* leert ons niet alleen de Romeinse standpunten over de Goden te begrijpen, maar leert ons ook dat we een open houding moeten aannemen in het religieuze debat.

In *Over het bestaan van de Goden* legde Cicero zijn Romeinse lezers de opvattingen voor van de drie belangrijkste filosofische scholen van zijn tijd en

de twee voorafgaande eeuwen: de Epicurische, de Stoïcijnse en de Academische school. De drie scholen worden gerepresenteerd door drie hoofdpersonen in het boek: Gaius Velleius, Quintus Lucius Balbus en Gaius Cotta. Alle drie worden zij omschreven door Cicero als de intellectuele leiders van hun school.² Ondanks de weerzin die de Epicuristen en de Stoïcijnen tegenover elkaar voelden, hebben beide scholen een aantal kenmerken gemeen die de ideeën van 200 v.Chr. tot het jaar 0 karakteriseerden. De Stoïcijnen en de Epicuristen waren het eens dat de zintuigen de enige bron van kennis waren, dat materie de enige realiteit is, en dat geluk afhangt van zielsrust, ongestoord door passies, angsten en verlangens. Maar de ethische systemen waar beide scholen deze principes op baseerden, waren fundamenteel verschillend.³ In het eerste boek zet Velleius zijn betoog uiteen en verdedigt hij het Epicurische standpunt dat de zielsrust bereikt wordt door het bevrijden van de wil van de wetten van de natuur. Hij baseerde zijn theologie op de atoomtheorie van Democritus, hij was van mening dat het universum bestaat uit ontelbare atomen die zich bewegen door de zwaartekracht in een oneindig lege ruimte. Onze wereld, en ook ontelbare andere werelden, zijn tijdelijke clusters van atomen die zich toevallig in de lege hebben verzameld zonder plan of doel. De Goden bestaan, omdat alle mensen in hen geloven en sommige mensen hebben hen zelfs met eigen ogen gezien. Alle gewaarwordingen zijn waar en dus ook alle overtuigingen die niet weersproken zijn door de gewaarwordingen. De Goden zijn niet belast met het handhaven van het universum, stelt Velleius, maar zij leven in ongestoorde gelukzaligheid in de *intermundia*, de lege ruimtes tussen de werelden.

Balbus beweert in het tweede boek dat de zielsrust wordt bereikt door je te onderwerpen aan de natuur. Het universum wordt gecontroleerd door God, maar in dit deterministische systeem bestaat er wel ruimte voor de vrije wil. De handelingen van de mens zijn de noodzakelijke gevolgen van oorzaken; maar de wil van de mens is vrij, want de mens heeft de macht over zijn wil. Het geluk vindt men met behulp van het goddelijk intellect om de wetten van de wereld te begrijpen en zijn wil daaraan te onderwerpen. Op beide uiteenzettingen levert de scepticus Cotta forse kritiek. Zijn theologische positie, het academisch scepticisme, was niet dogmatisch, maar slechts kritisch. Hij ontkende namelijk niet de mogelijkheid van kennis.

Cicero komt zelf maar weinig aan het woord in de dialoog. De positie die hij inneemt in het debat wordt desondanks duidelijk. In zijn eigen inleiding tot de dialoog legt Cicero uit dat de ondogmatische stijl van de Academische school bijzonder geschikt was voor theologie.⁴ Ondanks dat Cicero zelf een volgeling was van het scepticisme, besloot hij aan het einde van de discussie dat het betoog 'van Balbus iets meer de kant op leek te gaan van wat waarschijnlijk is.⁵ In zijn *Hortensius* betoogde Cicero dat men het echte geluk kan vinden door filosofie te omarmen, omdat alle mensen een aangeboren verlangen hebben om te weten.⁶ Wellicht vinden we hier een reden waarom Cicero de kant van Balbus koos, omdat het een uitleg biedt over hoe men de waarheid van de wereld kan begrijpen. Uiteindelijk is het

aan de lezer zelf om een positie in te nemen. *Over het bestaan van de Goden* moet om die reden niet gelezen worden als een discussie, maar als een dialoog zonder vaste conclusie of einde. Hoewel Cicero een debat uiteenzet dat zich betreft op de Romeinse en Griekse polytheïstische Goden, zijn de achterliggende filosofische vragen niet per se gelimiteerd door datzelfde kader. Ook is dit debat relevant voor theologische discussies over bijvoorbeeld de Christelijke of Islamitische Goden.

Carmen Burgio

Noten

1. Rogier van der Wal, inleiding voor *Over het bestaan van de Goden*, door Cicero, trans. Vincent Hunink (Eindhoven: Damon, 2018), 15.
2. Cicero, *Over het bestaan van de Goden*, trans. Vincent Hunink (Eindhoven: Damon, 2018), 1.16.25.
3. Cicero, Marcus Tullius, and H Rackham. *De Natura Deorum; Academica* (Cambridge: Harvard University Press, 1979), vii-viii.
4. Cicero, *Over het bestaan van de Goden*, 23-24.
5. Cicero, 174.
6. Cicero, *The Nature of the Gods*, trans. P. G Walsh (New York: Clarendon Press, 1997), xviii.